

Introductie

Helaas worden de mensen die onopvallend goede daden verrichten het eerst door de geschiedenis weggespoeld zonder een spoor na te laten.¹

Wie, zoals ik, tot de babyboom van na 1945 behoort, kreeg van Wereldoorlog II slechts indrukken mee die impliciet afgeleid moesten worden uit het doen en laten van bijvoorbeeld onze ouders. Voor hen werd dat in die eerste jaren na de oorlog grotendeels bepaald door wat zij als herinnering aan de oorlog en de bezetting van Nederland door de Duitsers op hun netvlies droegen. Eén van de primaire aspecten van hun oorlogsherinnering betreft de (onder-)voeding, de honger wellicht.

Foto's van gaarkeukens en van drommen mensen op hongertochten verwezen naar iets uit een ver verleden. Voor onze (groot-)ouders en oudere broers en zusters was het daarentegen iets waarbij men bang was voor herhaling. Die mogelijke herhaling zag men deze keer opnieuw uit het oosten komen, zij het van enige honderden kilometers verder. Het communisme met later een gesloten 'ijzeren gordijn' kon immers leiden tot een nieuwe bezetting en een herhaling van eerder ondergane ellende.

Door de oorlogservaringen was onder de Nederlandse bevolking, in tegenstelling tot de jaren 1900-1940, geen plaats voor de gedachte dat ons land in een volgend oorlogstreffen ooit nog neutraal zou kunnen blijven. Het was geen vraag meer of er op de defensie bezuinigd zou kunnen worden (die vraag was al lang in negatieve zin beantwoord) en de organisatie Bescherming Bevolking werd opgericht om de mogelijke nood die uit een volgende (aatom-) oorlog voor de bevolking zou kunnen voortvloeien, te lenigen.² De lessen van Wereldoorlog II waren voldoende bij politici en stemgerechtigden doorgedrongen.

Zo had het Rijksbureau voor Voedselvoorziening in Oorlogstijd (RbVVO) gedurende de bezetting een goede naam opgebouwd. Dat er na september 1944 in West-Nederland honger geleden werd, was niet omdat er in het door de Duitsers dan nog bezette gebied een groot tekort aan voedsel was. Evenmin omdat de voedselvoorzieningsorganisatie het begeven had. De oorzaak was dat het binnen dat gebied aanwezige voedsel niet in gelijke mate over het gehele gebied kon worden verdeeld.³

¹ Springer, *Bandoeng-Bandung*, 49.

² Wet Bescherming Bevolking van 10 juli 1952, Staatsblad 404.

³ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 409.

Met name de Spoorwegstaking van 1944 had grote invloed op het stagneren van de voedseldistributie. Zelfs de oprichting van De Centrale Rederij voor de Voedselvoorziening kon de gevolgen van de spoorwegstaking niet ongedaan maken. Het door de bezetter, naar aanleiding van de spoorwegstaking, afgekondigde embargo op het voedselvervoer per binnenschip, heeft tot gevolg gehad dat op de betrekkelijk kleine voedselvoorraden in het westen van het land werd ingeteerd, voordat nieuwe aanvoer mogelijk was.⁴

Op dat moment was de hoofdpersoon van deze biografie, mw. mr. E.W. (Dien) Hoetink, al door de Duitse bezetter gevangen genomen en via de strafgevangenis Scheveningen (het ‘Oranjehotel’) en concentratiekamp Vught naar concentratiekamp Ravensbrück afgevoerd. De hongerwinter beleefde zij niet in haar woonplaats Den Haag, haar ‘hongerwinter’ speelde zich af in de barakken van Ravensbrück en het Siemens-*Kommando* aldaar.

Wie was die ‘meijuffrouw’ mr. E.W. Hoetink en waarom is het van belang in een biografie de herinnering aan haar werk en haar persoon aan de vergetelheid te onttrekken?

Laat ik allereerst de hierboven aangehaalde woorden van Springer nader aanduiden. De grote ontwikkelingen in de geschiedenis worden in het algemeen slechts aan enkelingen toegeschreven. Zo ging ‘de eer’ van de organisatie van de voedselvoorziening gedurende Wereldoorlog II naar ir. S.L. Louwes en dr. H.M. Hirschfeld, respectievelijk directeur-generaal voor de Voedselvoorziening en (waarnemend) secretaris-generaal van Economische Zaken en Landbouw en Visserij. Deze beide heren hadden echter, zonder te willen tornen aan het belang van hun visie, hun werkzaamheden en inzet, een keur van stafmedewerkers en een enkele stafmedewerkster achter zich staan. Deze trouwe medewerk(st)ers binnen het tweede échelon zijn door hun rechtstreekse inbreng op de visie en besluitvorming van de leiding van RbVVO mede van doorslaggevende betekenis geweest voor het welslagen van de organisatie als geheel.⁵ Vele RbVVO-medewerkers binnen het tweede échelon hebben ook na Wereldoorlog II op eigen titel hun aandeel aan de wederopbouw op nationaal en internationaal niveau en aan de mondiale voedselvoorziening geleverd.⁶

Het aandacht vragen voor de invloedrijke betekenis van de medewerk(st)ers binnen het tweede échelon in een organisatie behoort zeker nog niet tot een algemeen gebruik, maar dringt langzaam wel vaker door in de geschiedschrijving en in biografieën. Zo duidt de Australische historicus Elson in zijn voor het eerst in 2001 verschenen politieke biografie van oud-presi-

⁴ Hirschfeld, ‘De centrale rederij voor de voedselvoorziening’.

⁵ *Échelon*: Dit begrip komt uit de Franse taal en slaat op een militaire troepenafdeling die zelfstandig optreedt en waarvan er een aantal afzonderlijk staan, zó dat zij elkaar kunnen aanvullen en flankeren.

⁶ Zoals bij voorbeeld ir. A.H. Boerma de latere directeur-generaal van de FAO, ir. C. Staf de latere minister van Defensie en de latere minister mr. J. van Aartsen van Verkeer en Waterstaat. Zie ook hoofdstuk 5.

dent Suharto van Indonesië op de belangrijke rol van het tweede *échelon* onder diens bewind. Deze zorgvuldig door Suharto uitgezochte vertrouwelingen en adviseurs (een klein team van mensen, met veelal hetzelfde sterrenbeeld als hijzelf maar met andere deskundigheden dat samen met hem de politieke lijn uitstippelde) krijgen van Elson een prominente plaats toegewezen in de besluitvorming.⁷

Voor enkele medewerkers bij RbVVO gold dat zij zich na Wereldoorlog II niet op eigen titel op belangrijke posities konden manifesteren. Volgens Trienekens was de meest aansprekende figuur onder hen mevrouw⁸ mr. E.W. Hoetink van de afdeling Algemene Zaken van het Rijksbureau. Zij ontwierp de staatsrechtelijke constructie van de hele organisatie van de voedselvoorziening inclusief alle (hoofd-) bedrijfsschappen, was de vertrouweling van Louwes en onderhield de contacten met de illegaliteit.⁹ Zij was de enige vrouw die op een hoge leidinggevende post binnen RbVVO functioneerde.

Als in Leiden opgeleid juriste uit de school van de vermaarde civilist prof.mr. E.M. Meijers met zijn sterke belangstelling voor de historische ontwikkeling van het recht – maar ook als navolger van haar leermeesters H. Krabbe (staatsrecht), A.S. de Blécourt (oud-vaderlands recht) en C. van Vollenhoven (staatsrecht en inrichting van 's Rijks koloniën) met zijn sterke belangstelling voor de invloed van Thorbecke op het academisch onderwijs in de Rechtsgeleerdheid in Leiden – wist zij haar beroepsmatige kennis te paren aan een diep geworteld gevoel voor menselijke vrijheid en waardigheid. Deze levenshouding kreeg zij vanaf haar geboorte en in haar opvoeding mee van haar ouders, die na een langjarig verblijf in Nederlands-Indië in 1902 met hun zoontje in Den Haag, 'De Wereld van Louis Couperus', waren neergestreken.¹⁰ Haar vader had zich aan de Regentesselaan als huisarts gevestigd. Daar in 's-Gravenhage werd op 11 januari 1904 Dien Hoetink geboren die later vaak met de koosnaam Loesje zou worden aangesproken.

Haar ouders stuurden hun beide kinderen naar de 'beste' instellingen voor lager-, middelbaar- en hoger onderwijs. Voor Dien betekende dit de particuliere lagere meisjesschool van mevrouw M.M. Boldingh aan de Hollanderstraat in Den Haag,¹¹ gevolgd door zes jaren op het Stedelijk Gymnasium van Den Haag, het latere Gymnasium Haganum aan de Laan van Meerdervoort.

De studie aan de Rijksuniversiteit Leiden volgde zij als spoorstudente. Voor de colleges reisde zij heen en weer vanuit Rijswijk, waar de familie zich inmiddels gevestigd had. In december 1925 deed zij, na vier jaar, haar docto-

⁷ Elson, *Suharto*, 145 e.v.

⁸ Vanaf de jaren zestig verviel het verschil tussen mejuffrouw en mevrouw. Tot die tijd werd een ongetrouwde vrouw aangesproken als 'meijuffrouw'.

⁹ Trienekens, *Voedsel en honger in oorlogstijd*, 43.

¹⁰ Bastet, *De wereld van Louis Couperus*.

¹¹ Hillenius, *Twee nuts eeuwen in Den Haag*, 117-118.

raalexamen Nederlands Recht. De mr. titel, of een andere academische graad, gaf echter in die jaren allerm minst een ‘vrijkaartje’ tot de arbeidsmarkt.¹² Aangenomen mag worden dat haar leermeester prof.mr. E.M. Meijers haar, zoals vrijwel al zijn afgestudeerden, naar de arbeidsmarkt begeleidde.¹³

Tussen 1925 en januari 1932 werkte Dien Hoetink bij een graankantoor in Rotterdam en bij het verzekeringskantoor Blom en Van der Aa te Amsterdam. Met de directie van Blom en Van der Aa bracht zij in 1931 een werkbezoek aan Nederlands- Indië dat zij combineerde met familiebezoek aan haar broer prof.mr. H.R. Hoetink en zijn gezin. Professor Henk Hoetink was van 1929-1935 als hoogleraar verbonden aan de Rechtshogeschool van Batavia.

Van januari 1932 tot november 1933 had zij geen vaste werkzaamheden. In deze jaren werkte zij af en toe als repetitor voor rechtenstudenten en schreef zij samen met de Haagse advocaat en procureur mr.dr. H.F.A. Völlmar een handboek voor de praktijk bij de introductie van de Wet op de Omzetbelasting.¹⁴ Ook onderhield zij voor haar broer in Nederlands-Indië de contacten met de uitgever in Nederland van zijn arrestenbundels voor Burgerlijk Recht en Handelsrecht.

Door de crisis in de landbouw ontstond er bij de uitvoeringsorganen van de Landbouw-crisiswet behoefte aan geschoolde juristen.¹⁵ Mede door bemiddeling van dr. H.M. Hirschfeld, op dat ogenblik directeur-generaal op het ministerie van Economische Zaken en een voormalige Indische relatie van prof. Hoetink, werd mr. Dien Hoetink per november 1933 aangesteld in dienst van de stichting Landbouw-Crisisorganisatie. Deze stichting functioneerde als een onderdeel van het departement van Economische Zaken, respectievelijk van Landbouw en Visserij. Hier ontwierp zij in 1937 samen met (en onder verantwoordelijkheid van) mr.dr. A.A. van Rhijn, destijds secretaris-generaal van het departement van Economische Zaken, het sterk de aandacht trekkende voorontwerp van de Landbouwordeningswet. Het parlement was er echter nog niet aan toe om publiekrechtelijke taken aan het bedrijfsleven te ‘delegeren’.

Pas na het uitbreken van Wereldoorlog II zou Dien Hoetink de gelegenheid krijgen om zelfstandig (en met eindverantwoordelijkheid) als hoofd van de afdeling Algemene Zaken van RbVVO verder te werken aan regelgeving waarbij in aansluiting op de artikelen 152 en 153 van de Grondwet, publiekrechtelijke taken konden worden overgedragen aan bijvoorbeeld (hoofd-)bedrijfschappen.¹⁶ Deze regelgeving betrof het Voedselvoorzieningsbesluit

¹² Limburg, e.a., *De toekomst der academisch geëgradueerden*.

¹³ Limburg, e.a., *De toekomst der academisch geëgradueerden*, 619.

¹⁴ Hoetink en Völlmar, *De wet op de omzetbelasting*.

¹⁵ Limburg, e.a., *De toekomst der academisch geëgradueerden*, 72.

¹⁶ Van Hasselt, *Staatsregelingen en grondwetten*, 451.

1940, het Organisatiebesluit Voedselvoorziening 1941 en het Algemeen Reglement Voedselvoorziening. Door aan te sluiten bij de mogelijkheden van de Grondwet van 1938 wilde zij er voor zorgen dat de regelgeving inzake de landbouwordering na de oorlog zo snel mogelijk van een democratisch verkregen status kon worden voorzien.

Binnen de landbouw was een nieuwe ordening nodig om herhaling te voorkomen van de problemen waarmee de landbouw in de jaren dertig van de twintigste eeuw werd geconfronteerd. Ordening in de dubbele betekenis van het woord. Enerzijds het formele ordeningsbegrip via wetgeving, zoals we dit kennen uit het Staats- en Administratieve Recht en anderzijds het praktische ordeningsbegrip uit de Systeemleer van de Organiseerkunde, waarin ordening plaatsvindt in een samenhangend systeem. Ordening kun je dan definiëren als een verzameling van objecten (of elementen) die onderling zodanig zijn gerelateerd dat er geen (groepjes van) elementen geïsoleerd zijn van de overige.¹⁷ Dien Hoetink gaf het praktische systeem van ordening voor de landbouw (voedselvoorziening) de formele dekking van wet via de gedachte van de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie (PBO).

In een later stadium van de oorlog hield Dien Hoetink zich ook intensief bezig met de tuchtrechtspraak. Haar eigenzinnige stellingname dat de zwarte handel (in landbouwproducten) via (tucht)rechtspraak berecht/bestraft diende te worden is haar noodlottig geworden omdat de Duitse overheerser deze problematiek snel wilde aanpakken door blote uitsluiting van de desbetreffende landbouwers en handelaren. Dit meningsverschil heeft uiteindelijk op 3 augustus 1944 tot haar arrestatie geleid.

Al de hierboven genoemde feiten 'liggen er'. Maar wat betekenen zij? De biograaf kan er iets mee door deze feiten te interpreteren. De biograaf is meer dan een fotograaf.¹⁸ Maar, de biografie is uiteindelijk wel een 'portret' in optima forma. Een portret van een ander, een vreemde, een medemens. Goethe noemde zijn autobiografie *Dichtung und Wahrheit*. Deze titel brengt ons midden in de in 1999 gevoerde discussie tussen Otterspeer,¹⁹ die de stelling poneert dat een biograaf meer schrijver dan historicus moet willen zijn en Hanssen,²⁰ die stelt dat de biografie niet buiten de wetenschap kan. Jan Romein zei daar ooit over: 'de historicus ziet door een verrekijker, de biograaf door een vergrootglas'.²¹

Persoonlijk zet ik het liefst mijn leesbril op om op het scherm van mijn computer, in de literatuur en in de archieven te zoeken naar alle feiten die

¹⁷ De Leeuw, *Organisaties: management, analyse, ontwerp en verandering*, 78 -79.

¹⁸ Dresden, *De structuur van de biografie*, 117-118.

¹⁹ Otterspeer, *De wetenschap heeft geen behoefte aan de biografie*, 122 e.v.

²⁰ Hanssen, *Een regenboog van graniet*, 219 e.v.

²¹ Romein, *De biografie*, 152.

mij met mijn onderwerp in contact brengen, daarmee proberend mijn onderwerp ‘aan te raken’. Een niet aanwezige persoon lichamelijk aanraken is uiteraard onmogelijk en toch is dat volgens Dresden de droom van de biograaf en van de historicus.²² Ik zal proberen me daarbij voortdurend bewust te zijn van het feit dat: ‘Emotie hoort bij subjectiviteit zoals distantie bij objectiviteit en dat wetenschappelijk onderzoek zich alleen laat verbinden met het laatste koppel, terwijl literatuur aan het eerste gebonden is’.²³

Mulisch wijst in zijn roman *Siegfried* op het Chinese gezegde dat grote mensen spreken over ideeën, middelgrote over gebeurtenissen en kleine over mensen. Volgens hem gaat het in de literatuur om alle drie, maar ontbreken meestal de ideeën.²⁴ Als schrijver van een historisch proefschrift in de vorm van een biografie wil ik mijzelf zo ‘klein’ mogelijk maken om de juridische ‘ideeën’ van Dien Hoetink met betrekking tot de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie voor de landbouw in voldoende mate over het voetlicht te kunnen brengen. In voldoende mate, dat wil zeggen: dat er recht wordt gedaan aan haar unieke aandeel in de geschiedenis van de formele (in de zin van wetgevende) ordening voor de landbouw.

Als schrijver van een biografie begeef ik mij daarmee binnen het algemeen biografisch dilemma van de tegenstelling tussen ‘begrijpen’ en ‘verklaren’. Of, zoals Van den Braembussche dat zo mooi gezegd heeft: ‘De biografie beweegt zich op het vlak van het hermeneutisch verstaan, de interpretatie, die de vrucht is van een zekere inlevingsprocedure’.²⁵ Bij een hermeneutische aanpak past de narratieve stijl van de biografie.²⁶ Frijhoff heeft recent de onderscheiding door Van den Braembussche van de historische biografie in zeven ideaal-typen – ‘die even snel kan zijn verouderd als ze is opgesteld’ – aangegrepen om te komen tot een reflectie over de historische biografie als genre.

Hij onderscheidt allereerst de drie klassieke vormen van de biografie: de *exemplarische* biografie (het individuele levensverhaal met een voorbeeldfunctie), de *antiquarische* biografie (gebaseerd op empirisch feitenmateriaal), de *anekdotische* biografie (associatief, niet analytisch).

Daarnaast noemt hij de ‘moderne’ *historisch-literaire* biografie (met een welbewust gebruik van literaire stijlmiddelen), de *theoretische* of *conceptuele* biografie (gebaseerd op een theoretisch raamwerk of begrippenkader, bijvoorbeeld in de vorm van een psychobiografie), maar onder deze categorie rangschikt Frijhoff ook de intellectuele of sociaal-historische biografie (waarin de levensbeschrijving wordt geordend rond het gedachtegoed, de maatschap-

²² Dresden, *De structuur van de biografie*, 50.

²³ Dresden, *Vervolging, vernietiging, literatuur*, 10.

²⁴ Mulisch, *Siegfried*, 48–49.

²⁵ Van den Braembussche, ‘Het biografisch element in de geschiedschrijving’, 55.

²⁶ Van den Braembussche, ‘Het biografisch element in de geschiedschrijving’, 56–57.

pelijke positie, het sociaal of cultureel kapitaal of het netwerk van de gebio-grafeerde), de *emancipatorische* biografie (ten dienste van een hele sociale groep, arbeiders, vrouwen, migranten) en tenslotte de *historische constructie van de collectieve leefwereld* (de mentaliteitshistorische biografie, de *life history*-benadering van de sociologie en de *oral history*).²⁷

Om deze biografie over Dien Hoetink te kunnen ‘plaatsen’ binnen – of indien noodzakelijk naast – dit veelzijdig spectrum van biografieën, zullen we allereerst moeten nagaan wat de bedoeling achter deze ‘historische’ biografie is.

Met dit boek wil ik ‘bij benadering’ het leven portretteren van een vrouw die (hoewel lichamelijk niet sterk²⁸ en onder oorlogsomstandigheden) binnen het tweede *échelon* van een grote organisatie (RbVVO) een zeer bijzondere prestatie leverde door de regulering van de voedselvoorziening te grondvesten op algemeen aanvaarde juridische uitgangspunten, zoals neergelegd in de Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden van 1938.²⁹ Met andere woorden: dit boek wil een *fine-tuning* zijn op één persoon binnen RbVVO en op haar aandeel in het geheel van de taken van RbVVO, met de bedoeling om daar vanuit een andere positie naar te kunnen kijken in specifieke samenhang met de individuele geschiedenis van betrokkene en geplaatst binnen de historische context van haar tijd. De Swaan ziet mensen als de resultante van hun ervaringen met andere mensen: ‘een mens is te ontbinden in actoren’.³⁰ De actoren in het leven van Dien Hoetink en hun invloed op haar leven en werk vormen dan ook een belangrijk onderdeel van deze biografie. Thorbecke bijvoorbeeld. Ook al leefde hij voor haar tijd, zijn (indirecte) invloed via haar studie in Leiden is in haar werk terug te vinden.

Deze studie over het leven en werk van Dien Hoetink is op de eerste plaats de (levens) ‘geschiedenis’ van een *auctor intellectualis* op het gebied van wet- en regelgeving voor de landbouw in crisis- en oorlogstijd. Daarmee is dit boek geclassificeerd als historisch fenomeen, maar nog niet ingedeeld overeenkomstig het hierboven weergegeven classificatieschema van Frijhoff.

Haar werk als ‘landbouw-juriste’ was de aanleiding om een historisch onderzoek te beginnen naar haar juridische arbeid en dit onderzoek leidde tot vragen die slechts beantwoord konden worden door haar persoonlijke leven een plaats te geven binnen haar arbeidzame leven. Hoewel volgens van Rooden slechts weinigen er toe veroordeeld waren zo te leven dat hun lotgevallen een eenheid vormen die een antwoord is op een historisch pro-

²⁷ Frijhoff, ‘Biografie en wetenschapsgeschiedenis’, 228-229.

zie ook: Huisman e.a. ‘De biografie als genre in de wetenschapsgeschiedenis’.

²⁸ Briefwisseling Indië-Den Haag/ interview drs. H.R. Hoetink 29-2-2000.

²⁹ Van Hasselt, *Staatsregelingen en Grondwetten*, 417 e.v.

³⁰ De Swaan, *Blijven kijken*, 42.

bleem,³¹ is het unieke van een biografie nu juist het feit dat het gaat om de kleinste menselijke eenheid: het individu.³² Door de weergave van het individuele inzicht van Dien Hoetink en van haar individuele handelen wordt een heel klein stukje van de geschiedenis van de Nederlandse landbouw voor de lezer teruggebracht tot de invloedssfeer van die ene persoon (als *auctor intellectualis*) op het geheel. Dit boek behoort dan ook tot de categorie van de theoretische of conceptuele biografie en zou volgens de categorisering van Frijhoff zonder meer een intellectuele biografie genoemd mogen worden.

Maar er is meer. Een hoogopgeleide vrouw met een maatschappelijke carrière was zeldzaam in de eerste helft van de 20e eeuw. Past hier wellicht tevens een emancipatoir perspectief? Verder geeft deze biografie door in te gaan op de grote verbondenheid van de familie Hoetink met Nederlands-Indië en haar ‘inbedding’ in het universitaire milieu, ook inzicht in het leven van de Nederlandse goeude burgerij aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Daarmee draagt dit boek ook aspecten van de sociaal-historische biografie in zich.

Door het leven van Dien Hoetink vanuit verschillende invalshoeken te benaderen, verkrijgt de biograaf een zo compleet mogelijk beeld van de landbouw-juriste Dien Hoetink. Echter, de keuze van de wijze waarop en de invalshoeken van waaruit de gebiografeerde wordt benaderd, behoren tot het domein van de biograaf.

‘Bij benadering’ omdat het kennen van vele feiten over een persoon slechts kan leiden tot een portret zoals ik dat uiteindelijk op mijn netvlies krijg (in plaats van ‘ik’ zou Presser zeggen: ‘zoals deze historicus’ het op zijn netvlies krijgt).³³ Elke biograaf, hoe neutraal hij ook wil zijn, heeft zijn eigen uitgangspunt. Volgens Van der Meulen bestaat de definitieve biografie dan ook per definitie niet.³⁴

Elsbeth Etty sprak zich in het najaar van 2002 uit over de emancipatie van de Nederlandse biografie onder de titel: ‘Volgroeid in het leven’.³⁵ Bij eerste aanblik lijkt dit een lofredde op de ontwikkeling van de kwaliteit van de biografieën die in de laatste decennia in Nederland verschenen. Bij tweede aanblik is het echter een *contradictio in terminis*. Als de biografie in het leven volgroeid is, is zij niet ‘geëmancipeerd’ omdat emancipatie ontwikkeling insluit en volgroeid zijn ontwikkeling uitsluit. Etty komt uiteindelijk aan het slot van haar overzicht tot de uitspraak: ‘Er is – eindelijk, eindelijk – een bio-

³¹ Van Rooden, ‘Nut en nadeel van de biografie’, 66.

³² Tichelman, ‘De biografie’, 61.

³³ Dresden, *Vervolging, vernietiging, literatuur*, 14. Ik verwijs hier naar S. Dresden en niet rechtstreeks naar Presser en de ‘Ondergang’ omdat Dresden zo prachtig de ambiguïteit uitlegt. ‘Deze historicus’, hij lijkt uitsluitend beroep en geen persoon te zijn, ware het niet dat het ‘deze’ toch weer naar het ‘ik’ verwijst!

³⁴ Van der Meulen, *Multatuli*, 11.

³⁵ Etty, ‘Volgroeid in het leven. De emancipatie van de Nederlandse biografie’.

grafische traditie waarop kan worden voortgebouwd'. In het leven raakt niemand, zelfs niet – bij benadering – , volgroeid. In het allerbeste geval laat een mens iets achter waar op kan worden voortgebouwd.

Lesley Chamberlain stelt in haar voorwoord bij haar Nietzsche-biografie dat haar er veel aan gelegen is om bij 'bij benadering' te weten hoe het was om op te trekken met de denker Nietzsche, die volgens haar zo belangrijk is voor deze tijd.³⁶ De biografe vindt zelf iets en wil zelf 'weten'. Daarmee zou ik Elsbeth Etty's aandacht voor de biografie willen verplaatsen naar de biograaf. En parafaserend op Nietzsche's: 'Er zijn geen filosofieën, alleen filosofen'³⁷ willen stellen: er zijn geen biografieën, alleen biografen. In *Der Wille zur Macht* drukt Nietzsche dit als volgt uit: '...Tatsachen gibt es nicht, nur Interpretationen'.³⁸

Dat iedere biograaf zijn eigen interpretatie over het fenomeen biografie met zich draagt, blijkt nog eens uit de getuigenis van Fasseur. De biograaf van *Wilhelmina* – uiteindelijk in drie delen – vindt de biografie een veel simpeler genre dan een boek over een bepaald thema. Bij een biografie is er volgens hem maar één draad, de levensdraad. Het begin en het einde zijn gegeven en het middenstuk wijst zich vanzelf.³⁹ Met deze typering doet Fasseur het genre van de biografie, maar vooral zichzelf als biograaf, duidelijk te kort. Niet de praktische betekenis van het woord 'levensdraad' maakt het genre van de biografie interessant. Juist de metafoer die in dat woord schuil gaat, brengt een lijn in een biografie.

Bij benadering ook in metaforische zin: Dien Hoetink was een vrouw met een gesloten karakter, om haar aan het praten te krijgen moest je haar op de voor haar juiste manier weten te 'benaderen'. Een vrouw die vasthield aan haar principes van menselijke waardigheid en vrijheid, zelfs tijdens de verhooren door de Duitse bezetter. Een vrouw die tijdens haar internering/detentie in Scheveningen, Vught en Ravensbrück geen gebruik kon maken van de voedselpakketten die het door haar gestichte personeelfonds, na Wereldoorlog II omgedoopt tot het 'mej. mr. Hoetinkfonds', in de oorlogsjaren toezond aan de personeelsleden van RbVVO die tewerk waren gesteld in het kader van de *Arbeitseinsatz*. Een vrouw wier egoveerkracht haar overeind hield tot het moment waarop zij in Ravensbrück stilweg brak.

'Overall zijn nog wel helden te vinden maar nergens wordt oorlog verheerlijkt'.⁴⁰ Dien Hoetink zou zichzelf ongetwijfeld niet als heldin benoemd willen zien en zij verafschuwde de oorlog, maar deze context heeft wel tot

³⁶ Chamberlain, Lesley, *Nietzsche in Turijn. Een intieme biografie*, 9-17.

³⁷ 1. Chamberlain, Lesley, *Nietzsche in Turijn*, titelpagina. 2. 'Es gibt nur Philosophen, es gibt keine Philosophie', zie: www.mauthnergesellschaft.de/mauthner/fm/-moegphil.html

³⁸ Nietzsche, *Der Wille zur Macht*, afor. 481.

³⁹ Fasseur, *Wilhelmina. Sterker door strijd*, 161.

⁴⁰ Dresden, *Vervolging, vernietiging, literatuur*, 8.

dit boek geleid dat in de eerste plaats een antwoord wil geven op de vraag: *Welke regel- en wetgevende werkzaamheden heeft mr. Dien Hoetink tussen 1933 en 1945 verricht ten behoeve van de Nederlandse landbouw en in welke mate kan deze regel- en wetgeving worden beschouwd als het 'voor-ontwerp' van de publiekrechtelijke ordening voor de Nederlandse landbouw van na 1945?*